

بخش چهاردهم

معرفی منظومه‌های نادر نبوی سَلَامُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَآلِهِ

معرفی منظومه‌های نادر نبوی ﷺ

این بخش از اثر را به معرفی کوتاه منابع منظومی اختصاص داده‌ایم که تمام یا بخشی از مطالب آن‌ها به میلاد، بعثت، هجرت، غزوات، معجزات، رسالت جهانی و خُلق و خوی نبوی ﷺ اختصاص یافته و اکثریت قریب به اتفاق آن‌ها در قالب مثنوی سروده شده‌اند، و برخلاف اغلب دواوین شعرا که اشعار نبوی معدودی به صورت پراکنده در آن‌ها مشاهده می‌شود، این منظومه‌های بلند و نادر نبوی مقوله‌های مرتبط با پیامبر عظیم الشان اسلام ﷺ را با نظم خاصی دنبال می‌کنند.

دسترسی به این منابع منظوم نبوی که گاه قدمتی چند صدساله دارند، چندان آسان نیست و ادب پژوهان ناگزیرند، حتی برای مطالعه نسخه‌های چاپ سنگی آن‌ها به کتابخانه‌های بزرگ و معتبر ایران، هند، پاکستان و ترکیه مراجعه نمایند، و انجام این امر علاوه بر صرف وقت بسیار فراهم آمدن شرایط مناسبی را می‌طلبد که معمولاً زمانه از پژوهش‌گران دریغ می‌دارد و ما به ناچار با استفاده از مجال کوتاهی که داشتیم، فهرست‌های مختلف کتابخانه‌های عمومی و خصوصی را بررسی کرده و شماری از

منظومه‌های نبوی را شناسایی کردیم، و اینک با معرفی فهرست واری از آن‌ها این امکان را در اختیار اهل ادب و مشتاقان شعر نبوی قرار می‌دهیم تا با کندوکاو در این منظومه‌ها به خلق آثاری توفیق یابند که جای خالی آن‌ها از دیرباز در قلمرو شعر آیینی احساس می‌شود، و با پدید آوردن این گونه آثار پژوهشی در حوزه موضوعی شعر نبوی است که امت اسلامی بیش از پیش با کیان فرهنگی و پیشینه افتخارآمیز ادبی خود آشنا خواهد شد.

این منابع منظوم نبوی ﷺ از نظر محتوایی بر دو قسم‌اند:

الف: منابع منظومی که منحصرأً به زندگی نامه رسول گرامی اسلام ﷺ اختصاص دارند و هر یک از آن‌ها را می‌توان به عنوان منظومه مستقل نبوی ﷺ معرفی کرد، برای نمونه از این آثار منظوم یاد می‌کنیم:

۱ / الف: حماسه دینی ابر گهربار سروده میرزا اسدالله غالب دهلوی (متوفای ۱۲۸۵ ه.ق) به سیاق شاهنامه حکیم فردوسی پیرامون غزوات پیامبر اسلام ﷺ در ۱۱۰۰ بیت در قالب مثنوی، که با این بیت آغاز می‌شود:

سپاسی کزو نامه، نامی شود سخن در گزارش گرامی شود
 رک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، تهران، سال ۱۳۵۰ ه.ش، جلد اول، ص ۱۳۹.

۲ / الف: منظومه احوال احمد ﷺ یا سیره النبی، که دارا شکوه (قادری) پسر شاه جهان و برادر عالم‌گیر پادشاه هند (سده یازدهم) آن را به شیوه شاهنامه در قالب مثنوی پیرامون زندگی رسول گرامی اسلام ﷺ سروده است.

به جز دارا شکوه شاعرانی مانند: شیخ عبدالقادر بدوانی و مولانا پانی پتی نیز از تخلص قادری سود می‌جسته‌اند. برای آشنایی با شیوه شعری وی، به نقل ابیاتی از این منظومه نبوی ﷺ بسنده می‌کنیم:

خداوند! مرا در ظلّ شان دار به روی (قادری) بس مهربان دار

فدای روی‌شان چون من هزاران بریشان باد هر دم صد بهاران ...
 نوشتن نامه در احوال احمد حقیقت‌های قلیل و قال احمد
 خوش آن وقتی که در وی صرف کردم زهی عمری که در هر حرف کردم
 به درگاه نبی، مقبول بادا! به رحمت‌های وی مشمول بادا!
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۶، مجلد سوم، ص ۱۵۳۷.

۳ / الف: منظومه اردی بهشت نامه، سروده میرزا محمدعلی سروش اصفهانی (۱۲۲۸ - ۱۲۸۵ ه.ق) که آن را در سال پایانی عمر خود (۱۲۸۵ ه.ق) به نام ناصرالدین شاه به پایان برده است.

سروش اصفهانی می‌خواسته است که تاریخ حضرات معصومین علیهم‌السلام را به نظم درآورد، ولی فقط توفیق سرودن زندگی نامه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نصیب او شده است. این منظومه حماسی که در قالب مثنوی سروده شده، با این بیت آغاز می‌شود:
 ابر پاک یزدان فراون سپاس که ما را ز اهریمنان داشت پاس
 وی درباره این منظومه، گفته است:

کنم نام این نامه: اردی بهشت بیارایم او را چو خرّم بهشت

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۵۴۳.

۴ / الف: منظومه اعجاز مصطفوی، سروده محمد صالح واصفی در بیان معجزات پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم. وی در اشعار فارسی از تخلص (کشفی) و در اشعار هندی از تخلص (سبحان) سود می‌جسته و به قولی در سال ۱۰۶۰ ه.ق در شاه‌جهان آباد هند بدرود حیات گفته است.

پدر وی میر عبدالله (وصفی) و برادرش محمد مؤمن (عرشی) نیز شاعر بوده‌اند. خاندان آنان از نوادگان شاه نعمت‌الله ولی کرمانی بوده‌اند که پدران آنها به هند رفته و در همان جا مقیم شده‌اند.

این منظومه به خاطر درگذشت محمد صالح واصفی ناتمام می ماند و بعدها توسط شاعر دیگری که نمی دانیم کیست، به پایان می رسد. بیت آغازین این منظومه چنین است:

هر ثنا ثابت بود الله را کرده پیدا او گدا و شاه را
ر.ک: فرهنگ سخنوران، دکتر خیام پور، تبریز، ۱۳۴۰، ص ۴۸۵؛ فهرست واره کتاب های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۵۴۸ و ۱۵۴۹.
۵ / الف: منظومه بیان حقایق احوال سید المرسلین مصطفی ﷺ، سروده پیرجمال اردستانی از شعرای عارف مشرب سده نهم که کار آن را به سال ۸۷۶ ه. ق به پایان برده است.

این منظومه دینی که دارای قالب مثنوی است سربندهایی با این عناوین دارد:
مصباح الارواح، احکام المحبتین، نهاية الحکمة، بداية المحبة، هداية المعرفة، فتح الابواب، و شرح الواصلین.
این منظومه عرفانی همان گونه که از عناوین سربندهای آن پیدا است از منظر معرفتی به ابعاد وجودی رسول گرامی اسلام ﷺ نگریسته، و به همین جهت دارای جاذبه و طروات روحانی خاصی است.
در چاپ های سنگی مختلفی که از این منظومه دینی به عمل آمده، غالباً یک یاد و سربند از آن را داراست.

ر.ک: فهرست واره کتاب های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۵۶۳ و ۱۵۶۴.
۶ / الف: منظومه پیغامبر نامه، سروده ملا سعد الله مسیح پانی پتی از شعرای نیمه اول سده یازدهم هجری است. این منظومه که در قالب مثنوی به سال ۱۰۵۰ ه. ق سروده شده، شاعر سرگذشت حضرت رسول اکرم ﷺ را به تصویر کشیده که با این بیت شروع می گردد:

به بسم الله آغاز هر کار کن سرانجام توحید دادار کن

رک: الذریعه، شیخ آقا بزرگ تهرانی، مجلد ۹، ص ۱۰۴۱.

۷ / الف: منظومه تحفه رسولیه، سروده غلام محیی‌الدین قصوری (۱۲۰۲ - ۱۲۷۰ ه.ق) در سیرت و معجزات و زندگی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله.

این منظومه که در قالب مثنوی و به وزن مثنوی مخزن الاسرار اثر حکیم نظامی گنجوی، سروده شده، کار آن را شاعر در ۳۲ سالگی (۱۲۳۴ ه.ق) به پایان برده و ماده تاریخ تألیف آن را در کلمه (چراغکی) که معادل عدد ابجدی آن ۱۲۳۴ است، یافته:

تاریخ نگارش رساله شد لفظ «چراغکی» حواله

این منظومه نبوی صلی الله علیه و آله حاوی ۲۴ مقاله است که همراه با حکایت‌هایی به مناسبت مقال همراه است و در آن از این عناوین سود جسته است:

در بیان عقل آن صادق نقل، در بیان کلام آن وحی آسمانی که ثانی سبع مثنی است، در بیان مجالس وی، در بیان غربت مراتب (پرس و جو کردن از حال غریبان)، ملاطفت ایشان بازایران، حسن معاشرت با غلامان، مأکول (خوردنی‌ها)، مشروبات (آشامیدنی‌ها)، بستر، در بیان نعلین آن نور عین، در بیان معجزات ایشان شامل ۳۴ معجزه، به نقل ابیاتی از آن اکتفا می‌کنیم:

هست دلیل ره دارالدّاعیم	بسم الله الرحمن الرحیم
تاج سر سبع مثنی ست این	سرّ نهان، گنج معانی ست این ...
گشت به نیکی چو سرانجام او	تحفه رسولیه شده نام او
گشت پدید این گهر آبدار	در سنّ یک ألف و دو صد سیّ و چار
ناظم این سلک جواهر یقین	هست غلام ملک محیی‌الدین

رک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، ج ۱، ص ۱۲۰۵.

۸ / الف: منظومه جامع المعجزات، سروده محمدحسن مسکین گجراتی از شعرای سده چهاردهم. این حماسه دینی در واقع ترجمه منظومی است از کتاب جامع المعجزات که آن را محمدواعظ زهادی به زبان عربی نگاشته بوده. منظومه دینی

دیگری را با همین عنوان سراغ داریم که سروده عوض بیگ (عیوض) است و در جای خود به معرفی آن خواهیم پرداخت.

شاعر این منظومه حماسی، معجزات و سیرت حضرت رسول اکرم ﷺ را در قالب مثنوی عرضه کرده و شاکله شعری او متین و استوار و رنگین است:

الهی! از نسیم صبح جاوید بخندان غنچه گلزار امید
طراوت بخش از فیض بهارش که باشد سبز بخت آن سبزه زارش
بنا بر نوشته مورخان، مسکین گجراتی در سن صد سالگی بدرد حیات گفته است.
ر.ک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۶۰۳.

۹ / الف: منظومه دینی جام گیتی نما، سروده محمد خوانساری فرزند اسماعیل درباره جنگ‌های پیامبر اسلام ﷺ.

ر.ک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، ج ۲، ص ۱۴۸۵.
۱۰ / الف: حماسه دینی جام گیتی نما، سروده محمدرضا فروشانی فرزند ملاعین علی، درباره غزوات رسول گرامی اسلام ﷺ که در آن از منظومه‌های حمله حیدری و یعسوب نامه یاد شده و به سال ۱۳۷۷ در تهران به چاپ رسیده است. آغاز این منظومه:

نخستین چو گردید جاری قلم به نام جهان آفرین زد رقم ...

شود جان مخلوق، سر تا به پا به قربان این جام گیتی نما

ر.ک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، ج ۲، ص ۱۴۸۵.

۱۱ / الف: حماسه دینی جام گیتی نما سروده شاعری با تخلص «واقفا» که بیت آغازین این منظومه حماسی با اولین بیت جام گیتی نما سروده محمدرضا فروشانی یکی است ولی بیت دوم تفاوت دارد و بسیار رنگین است:

چو تهلیل بنوشت نام خدا ز دهشت زبان قلم شد دو تا!

در میان شعرای فارسی زبان شاعرانی را می‌شناسیم که از تخلص (واقف) استفاده

کرده‌اند، مانند:

واقف اودگیری، واقف حیدرآبادی، ملانصرالله واقف خلخالی، محمدعمر خلخالی، ملاعلی‌قلی واقف خلخالی خواهرزاده ملانصرالله، میرزا ابوطالب واقف خلخالی، واقف دهلوی، واقف شاه‌جخان آبادی، واقف طبرستانی و واقف لاهوری و معلوم نیست که سراینده این منظومه حماسی کدام یک از آن‌هاست؟

نیازی به یادآوری ندارد که گاهی تذکره نگاران برای حرمت نام شاعران و مقام شامخ ادبی آنان به دنبال تخلص شعری‌شان الف تکریم می‌افزودند. برای مثال برخی از آنان از صائب تبریزی با عنوان صائب‌یاد کرده‌اند و شکی نیست که تخلص شعری واقفا نیز همین حالت را دارد. در این منظومه حماسی نیز از حمله حیدری و یعسوب نامه یاد شده است.

رک: فرهنگ سخنوران، دکتر خیام‌پور، ص ۶۴۰ و ۶۴۱؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۶۰۳ و ۱۶۰۴.

۱۲ / الف: منظومه حماسی جام‌گیتی نما که سراینده آن معلوم نیست و درباره پیامبر گرامی اسلام صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سروده شده است. در این که کار این منظومه دینی به سال ۱۲۰۰ هـ. ق پایان یافته، تردید نمی‌توان کرد:

رساندم به اتمام این جام را نمودم چو شکر ز خود، کام را
به ماه رجب، در هزار و دویست حسابش به نزد خلاق جلی‌ست

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، مجلد سوم، ص ۱۶۰۴.

۱۳ / الف: منظومه دینی جنگ‌نامه محمد امین صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سروده شاعر هندی با تخلص شعری رام چند درباره غزوات حضرت رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که کار سرودن را در سال ۱۰۸۳ هـ. ق به پایان برده است:

زهی قدرت پاک پروردگار که در «کُن فکان» کرد جهان آشکار
سما تا سمک، این همه خشک و تر به یک طرفه العین شد جلوه گر ...

ز ماه محرم، به روز نخست به باغ جنان چون گل تازه رُست
 به من گفت هاتف که: ای (رام چند!) تو این قصه را نظم کن دلپسند
 رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، محلد سوم، ص ۱۶۱۱.

۱۴ / الف: منظومه حقایق یا تاریخ محمدی، ظاهراً سروده شاعری با تخلص راجی
 و نامش ابوالقاسم و نام پدرش علی اکبر بیدآبادی که آن را به سال ۱۲۷۰ ه. ق سروده
 است. برخی از مورخان این اثر را از بمانعلی کرمانی سراینده حمله حیدری دانسته‌اند
 که با تاریخ سرودن آن (۱۲۷۰ ه. ق) مغایرت دارد.

سراینده این حماسه منظوم دینی زندگی نامه پیامبر عظیم الشان اسلام ﷺ را تا به
 هنگام رحلت به رشته نظم کشیده است و با این بیت آغاز می‌شود:

حقایق شناسان ز راه هدی گشایند دفتر به نام خدا
 رک: الذریعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ج ۷، ص ۳۶؛ فهرست کتاب‌های چاپی
 فارسی، خان‌بابا مشار، ج ۲، ص ۱۷۶۹.

۱۵ / الف: منظومه حلیه محبوب یا حلیه مبارک و حلیه شریف، سروده غلام
 محیی‌الدین قصوری که در بند هشتم همین مقال از منظومه تحفه رسولیه او یاد کردیم.
 وی این منظومه دینی را به سال ۱۲۲۵ ه. ق سروده است:

نظم شده این گهر ثقل سنج در سنه: یک الف و دو صد، بیست و پنج
 ناظم آن از سر صدق و یقین هست غلام ملک محیی‌الدین
 مولد او، مسکن او در قصور عمره الله الی نفخ صور!
 این منظومه با این ابیات آغاز می‌شود:

بار خدایا! تو بکن یاری‌ام رحمی و ننگر به سبکساری‌ام
 نظم کنم حلیه محبوب تو از دو جهان، طالب و مطلوب تو
 در برخی از مصراع‌های این منظومه اختلالات وزنی مشاهده می‌شود که از ارزش
 ادبی آن کاسته است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۲۳ و ۱۶۲۴.

۱۶ / الف: منظومه حلیه النبی از شاعری با تخلص «اعظم» که احتمال می‌دهند محمداعظم بهاولپوری باشد. این منظومه مستقل نبوی ﷺ، ترجمه پنجابی و متن فارسی‌اش یک جا در مطبعه صادق‌الانوار در بهاولپور پاکستان بدون تاریخ چاپ شده است:

حمد مر خالق محمد راست	که جمال محمدی آراست
با چنین حسن و سیرت مسعود	شکل مطبوع و طلعت محمود ...
کرده منظوم بنده «اعظم»	از پی یادگار، در عالم
ساخته از کتاب‌ها معلوم	کرده به: حلیه النبی موسوم ...

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۲۴.

۱۷ / الف: منظومه حلیه النبی از شاعری به نام محمدفضل که شاگرد عبدالواحد سیوستانی بوده، این منظومه، قصیده‌ای است مُردَف به حرف رِدف الف و قافیه نون پیرامون جمال صوری و معنوی حضرت رسول اکرم ﷺ و مستند به احادیث. مطلع این قصیده نبوی ﷺ چنین است:

خدا چو کرد جهان، ای حبیب جانِ جهان

از آن ندید کسی سایه تو را ای جان
به نظر می‌رسد که باید شروع مصراع اول چنین باشد: خدا چو کرد تو را ... تا با مفهوم مصراع دوم سازگاری داشته باشد. و الله اعلم بالصواب.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۲۴ و ۱۶۲۵.

۱۸ / الف: منظومه نبوی ﷺ خُلق نبی پاک سروده غلام محیی‌الدین قصوری از شعرای سده سیزدهم که پیش از این در ردیف‌های ۷ و ۱۵ همین مقال از او یاد کرده‌ایم.

این منظومه به بیان خُلق و خوی نبوی ﷺ، نشست و برخاست، گفت و شنفت، خوردن و آشامیدن، شیوه رفتاری آن حضرت با فقرا، نحوه دعا و نماز، خفتن، جامه پوشیدن، کمک به اهل خانه، کردار آن حضرت در سفر و حضر، ذکر و فکر و حضور

در غزوات آن حضرت پرداخته است.

برخی از پژوهش‌گران بر این باورند که منظومه **خُلُقِ نَبِیِّ پَاک** با منظومه نبوی ﷺ **حلیه محبوب** باید یک منظومه باشند ولی با دو عنوان، زیرا ابیات آغازین هر دو یکی است، ولی سراینده بر عنوان **خُلُقِ نَبِیِّ پَاک** پای فشرده است:

پیش که در راه وفا تاختی	خُلُقِ نَبِیِّ پَاک بیان ساختی
خُلُقِ نَبِیِّ پَاک بیان کن همه	آن چه نهان ست، عیان کن همه
نظم بکن خُلُقِ نَبِیِّ پَاک را	نور ز خورشید ده این خاک را

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۳۸.

۱۹ / الف: منظومه **خیرالوصال** از شاعری به نام **غلام** که آن را به سال ۱۲۱۵ ه. ق. سروده است. در این منظومه نبوی ﷺ از آخرین سفر حج رسول گرامی اسلام ﷺ معروف به **حجّة الوداع** و سخنان آن حضرت درباره رحلت خود سخن به میان آمده، سپس میزان عمر و تاریخ رحلت و محلّ دفن آن بزرگوار بیان شده است. آغاز:

خدا کاو خالق این کائنات ست به دست قدرتش موت و حیات ست
به حکمت‌های خود، خلاق بی‌چون همه را از عدم آورد بیرون

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۳۹.

۲۰ / الف: منظومه **سلک نور** یا **حلیه مبارک نبوی ﷺ** سروده میان‌الله نورشاه درباره خُلُق و خوی نبوی ﷺ و محاسن وجودی آن حضرت که با این بیت آغاز می‌گردد:

هزاران شکر ذات پاک رب را درود آن سیّد عالی نسب را

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۰۶.

۲۱ / الف: منظومه حماسی **شاهنامه اسیری**، سروده افلاطون شیروانی که در شعر فارسی به «اسیری» و در شعر ترکی به «خزانی» تخلص می‌کرده است.

اسیری شیروانی از شعرای دربار القاص میرزا پسر شاه اسماعیل صفوی بوده که به سال ۹۵۴ ه. ق به کشور عثمانی گریخته است.

- این منظومه حماسی که به غزوات پیامبر خدا صلی الله علیه و آله اختصاص دارد حاوی حدود ۱۲ هزار بیت می‌باشد و به سلطان سلیمان یکم تقدیم شده است.
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۹۸.
- ۲۲ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله شمایل نامه که به شمایل النبی و شمایل نامه پیامبر نیز موسوم است، سراینده‌اش مشخص نیست.
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۰۶.
- ۲۳ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله غزوات النبی یا قصه محمد امین صلی الله علیه و آله سروده شاعری است به نام عبدی که در سده سیزده یا چهارده هجری می‌زیسته است.
 این منظومه که در قالب مثنوی سامان یافته، ماجرای جنگ‌های پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله را در ۲۷ غزوه بیان می‌کند و در هر غزوه برای بیان عینی‌تر صحنه‌ها از چند حکایت سود می‌جوید.
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۲۴.
- ۲۴ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله غزو نامه که به جنگ نامه نیز موسوم است، حماسه پرشور منظومی است از جنگ‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که توسط میرزا عبدالوهاب قطره چهارمحالی اصفهانی معاصر فتحعلی شاه قاجار سروده شده است.
- ۲۵ / الف: قطره اصفهانی از شعرای مطرح سده سیزدهم هجری است که به سال ۱۲۷۰ ه. ق در سن ۷۲ سالگی بدرود حیات گفته. پسرانش: عبدالله متخلص به (ذره) سی ساله (متولد ۱۲۴۰ ه. ق) و لطف‌الله متخلص به (دریا) سی و پنج ساله (متولد ۱۲۳۵ ه. ق) و نوادگان پسری‌اش: عمان سامانی یازده ساله (متولد ۱۲۵۹ ه. ق) و خورشید سه ساله (متولد ۱۲۶۷ ه. ق) بوده‌اند که بعدها هر کدام از آن‌ها به منزلت والایی در شعر و ادب نایل آمدند، خصوصاً عمان سامانی که منظومه گنجینه الاسرار و بهترین اثر منظوم عاشورایی در زبان فارسی است که از منظر عرفانی به وقایع کربلا نگریسته و ریشه این رخداد شگرف را نه در مدینه و کوفه و شام بلکه در روز «الست»

و به هنگام خطاب ربوبی که: «أَوَلَسْتُ بِرَبُّكُمْ؟ قَالُوا: بَلَى» جستجو می‌کند.
 رک: الذریعة، ج ۱۶، ص ۵۳؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۲۴.
 ۲۶ / الف: منظومه حماسی فتح مبین سروده محمد عزیزالله معروف به محمد
 ولایت فرزند منشی محمدیحیی علی خان که هشت سال کار سرودن آن به درازا کشیده
 و در سال ۱۲۹۸ ه. ق انجام پذیرفته است.
 این منظومه حماسی که به نواب محبوب علی خان و نواب شاه جهان بیگم پیشکش
 شده از زمان هجرت تا هنگام رحلت حضرت محمد ﷺ را به روایت نشسته است و به
 بیان غزواتی که در زمان آن حضرت اتفاق افتاده، اهتمام بیشتری نشان داده شده است.
 این منظومه حماسی نبوی ﷺ که در هشت باب تنظیم شده، با این بیت آغاز
 می‌شود.

به نامی کزو نامه‌ها نام یافت هر آغاز پرداز انجام یافت
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۲۶.
 ۲۷ / الف: منظومه نبوی ﷺ فتوح العرب و العجم سروده محمد ضیائی متخلص به
 صفائی که شاعر در سال ۱۳۱۲ ه. ق و در سن هفتاد و دو سالگی از سرودن آن فراغت
 یافته است.

این مثنوی نبوی ﷺ که به گفته خود شاعر دارای ۴۸۰۰۰ بیت است:
 شد ابیات او جمله پنجه هزار ولی دو هزارش کم اندر شمار
 از پیدایش نور محمدی و سیر آن در اصلاّب شامخه گرفته تا به میلاد و بعثت و
 رخدادهای زمانه پیامبر ﷺ تا سال ۳۶ ه. ق را به روایت نشسته است، و با این دو بیت
 آغاز می‌شود:

به نام خدای الله الصمد بود ذات او قل هو الله احد
 خدایی و شاهی، مسلم و راست که او مالک و خالق دو سراسر است
 رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۵۸.
 ۲۸ / الف: چکامه نبوی ﷺ قصیده عظمی سروده امین الله عظیم آبادی متخلص به

(امین) و معروف به امین دهلوی فرزند سلیم الله فرزند علیم الله (متوفای ۱۲۳۳ ه. ق)، شاگرد شاه ولی الله است و شاه عبدالعزیز دهلوی فرزند اوست.

این قصیده نبوی صلی الله علیه و آله توسط مطبع انصاری دهلی به سال ۱۳۰۳ ه. ق به نقل از تذکرة النبلاء تألیف ابوالطیب محمدشمس الحق عظیم آبادی چاپ شده و زندگی نامه و آثار امین دهلوی در پایان آن آمده است. یکی از آثار برجسته وی قاطع البرهان درباره فرهنگ برهان قاطع تألیف برهان تبریزی است که به سال ۱۲۸۳ ه. ق به چاپ رسیده است.

در این منظومه فاخر نبوی صلی الله علیه و آله مقوله‌های مرتبط با پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله مورد عنایت امین دهلوی قرار گرفته است. مانند: مولد نبی، آغاز شیرخوارگی، بالیدن وی، درگذشت مادر گرامی آن حضرت، ازدواج با حضرت خدیجه رضی الله عنها، آغاز وحی، دعوت خلق، هجرت مسلمانان به حبشه، معراج، هجرت به مدینه، جنگ بدر، غزوة تبوک، جنگ احد، فرزندان ایشان تا حجة الوداع و بیماری و رحلت آن وجود نازنین. این قصیده با این مطلع آغاز می‌شود:

مخدرات سرا پرده‌های قرآنی چه دلبرند! که دل می‌برند پنهانی
و با این بیت پایان می‌پذیرد:

ختم یافته اینک قصیده عظمی که یادگار امین است در سخن دانی
از رعایت حرف موصوله «ی» در کلمات قافیه این قصیده، و پرهیز وی از به کار بردن یاء وحدت در آن‌ها، می‌توان به میزان آگاهی این سخنور توانا از معیارها و مؤلفه‌های مطرح در شعر فارسی پی برد.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۳۹ و ۱۷۴۰.

۲۹ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله مثنوی در معجزات رسول صلی الله علیه و آله، سروده محمد نوری

کازرونی از شعرای سده نهم هجری که تا سال ۸۸۷ ه. ق در قید حیات بوده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۵۲.

۳۰ / الف : مثنوی نبوی ﷺ مجلس افروز، سروده فضل علی نصرآبادی کاشانی که در زمانه فتحعلی شاه قاجار (۱۲۱۲ - ۱۲۵۰ ه. ق) می زیسته است.

این منظومه حماسی دینی که دارای بحر متقارب (فعولن فعولن فعولن فعل) است، ۵۵۰۰ بیت دارد که شاعر آن را در هشتاد سالگی پس از مرگ آخرین و دهمین فرزندش، درباره سرگذشت پیامبر اکرم ﷺ سروده است:

به نام خداوند گیتی فروز که روز آورد شب، شب آرد به روز
ستایش کنم حیّ نادیده را که آدم کند آب گندیده را
رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۷، ص ۳۲۰؛ الذریعة، ج ۱۹، ص ۲۸۱ و ج ۲۰، ص ۱۲.

۳۱ / الف : منظومه نبوی ﷺ مطلع الأنوار و مخزن الأسرار که به مطلع الأنوار البهیة فی الحلیة الجلیلة النبویة و مطلع الأنوار نیز معروف است، سروده شاه عبدالحق دهلوی از شعرای نیمه اول سده یازدهم می باشد. برخی از پژوهشگران بر این آوردند که این منظومه مثنوی بخشی از مدارج النبوة اوست.

شاه عبدالحق دهلوی در دیباچه این منظومه عنوان آن را مطلع الأنوار و مخزن الاسرار فی احوال الرسول المختار ﷺ ذکر می کند. در این منظومه نبوی ﷺ به حلیه آن حضرت و خلق و خوی و مشخصات صوری و جمال ظاهری و باطنی ایشان پرداخته شده است.

رک: فهرست واره کتاب های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۷۴ و ۱۷۷۵.

۳۲ / الف : منظومه معجزات نبوی ﷺ در قالب مثنوی سروده محمدحسن بلوچ براهوی از شعرای سده سیزدهم که تا سال ۱۲۶۶ ه. ق در قید حیات بوده است. تحفه قادریه نیز از اوست.

رک: فهرست واره کتاب های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۰.

۳۳ / الف : منظومه نبوی ﷺ معجز مصطفی ﷺ سروده غلام محیی الدین ذوقی که به

سال ۱۲۸۱ ه. ق کار این منظومه حماسی را به پایان برده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۰.

۳۴ / الف: هفت منظومه نبوی صلی الله علیه و آله با عنوان معراج نامه سروده: اعظم بیچاپوری، خاقانی، شیخ محمد عاشق، عرفی شیرازی، محتشم کاشانی، سیدمظفر حسین و مداح خوانساری بدون ذکر مشخصات نسخه‌های یاد شده در فهرست برخی از کتابخانه‌ها آمده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۲ و ۱۷۸۳.

۳۵ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله معراج نامه سروده عطار تونی یا عطار نیشابوری که با این ابیات آغاز شده است:

بس امان خواهد دلم از خالق جان آفرین تا به نظم آرم ز معراج رسول المرسلین
شرح معراج رسولی را بخواهم باز گفت این که ایزد گفت او را رحمه للعالمین
و با این بیت، بیان معراج نبوی صلی الله علیه و آله را آغاز می‌کند:

تعالی الله ازین دیدار پرنور که در ذات دو عالم گشته مشهور
منظومه دیگری نیز با همین عنوان وجود دارد که احتمال داده‌اند سراینده آن
شاعری با تخلص عطا باشد ولی ظاهراً باید عطار باشد زیرا در ابیات نقل شده تفاوتی
وجود ندارد.

متأسفانه در نقل و ضبط بسیاری از ابیات منظومه‌های نبوی صلی الله علیه و آله دقت لازم معمول
نگردیده و اوزان عروضی آن‌ها را مختل کرده است. در سه بیت یاد شده نیز سه مورد
اختلال وزنی وجود داشت که به تصحیح آن‌ها اقدام شد.

رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۷، ص ۷۷۹؛ فهرست‌واره

کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۳ و ۱۷۸۴ و ۱۷۸۵.

۳۶ / الف: مثنوی حماسی و عرفانی مغازی النبی سروده یعقوب صرفی کشمیری از

شعرای سده دهم هجری که به آفرینش نور محمد و زندگی نامه آن پیامبر

عظیم الشان ﷺ اختصاص دارد و حاوی ۳۳۸۰ بیت است.

صرفی کشمیری این منظومه نبوی ﷺ را در برابر خردنامه اسکندری سروده عبدالرحمن جامی و هفت پیکر سروده خسرو دهلوی آفریده و چهارمین مثنوی از پنج گنج اوست.

وی پس از مدح میرسیدعلی همدانی و کمالالدین حسین خوارزمی و گزارش منظوم از دیداری که با بزرگان عرفان داشته است به وصف حرمین شریفین، آفرینش نور محمدی، انتقال نور نبوی ﷺ به ارحام، سال تولد آن حضرت و شگفتی‌های آن سال، مسافرت آن بزرگوار با حضرت ابوطالب ﷺ به شام، تزویج با حضرت خدیجه ﷺ، بعثت، اعلان دعوت، هجرت به حبشه، غزوات و ماجرای بیماری و رحلت پیامبر گرامی اسلام ﷺ و ابراز حیرت و عبرت گرفت از درگذشت آن حضرت پرداخته است.

این منظومه حماسی و عرفانی با این ابیات آغاز می‌شود:

خدایا! خدایی مسلم تو راست خداوندی هر دو عام تو راست
تویی آفریننده کاینات تو قیوم کونین و قائم به ذات

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۶ و ۱۷۸۷.

۳۷ / الف: منظومه نبوی ﷺ مولود نامه سروده حاج نورالدین محمد کازرونی متخلص به (نوری) در سیرت و غزوات پیامبر اکرم ﷺ در سی هزار بیت که آن را در ماه شعبان ۸۸۷ هـ. ق به پایان برده است.

وی مثنوی نبوی ﷺ دیگری دارد به نام مولود رسول که آن را دو سال پیش از سرودن منظومه مولود نامه (۸۸۵ هـ. ق) آفریده و با نام سلطان یعقوب (ظاهراً شاه آق قویونلو) آن را پایان داده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۱.

۳۸ / الف: منظومه نبوی ﷺ مولود نامه سروده محمد دهدار از شعرای سده دهم و یازدهم هجری است که همان گونه که از عنوان آن پیدا است که درباره میلاد نبی گرامی

اسلام صلی الله علیه و آله است در الذریعة به اشتباه نام شاعر احمد آمده که ظاهراً خطای چاپی است.
 رک: الذریعة، ج ۹، ص ۸۰۳؛ فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۲.
 ۳۹ / الف: مثنوی نبوی صلی الله علیه و آله مولود نامه از شاعری با تخلص کریمی است که به سال ۹۹۰ هـ. ق آن را سروده و میلاد حضرت رسول صلی الله علیه و آله را از منظر عرفانی به روایت نشسته است.

این منظومه عرفانی با این بیت آغاز می‌شود:

کمال البدء بسم الله الموجود و حمد حامد بل هو محمود

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۲.

۴۰ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله مولود نامه منسوب به میرسیدعلی همدانی (۷۱۳- ۷۸۶ هـ. ق) است که می‌گفته: مولود نامه را به دستور سلطان محمود ساخته‌اند و در همه جا مشهور است.

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۲.

۴۱ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله مونس العوارف سروده نصیرالدین محمد فرزند عبدالله سجستانی ساعتی سیواسی است که در روم می‌زیسته و این منظومه را در موضوع معراج و معجزات نبوی صلی الله علیه و آله به سال ۶۷۱ هـ. ق در قیصریه به نام غیاث‌الدین کیخسرو دوم (۶۶۶- ۶۸۲ هـ. ق) از سلجوقیان روم به انجام رسانده است.

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۲.

۴۲ / الف: منظومه نبوی صلی الله علیه و آله نبی نامه سروده عبدالوهاب دهلوی متخلص به (وهاب) یا (وهابی) از شعرای نیمه اول سده دوازدهم هجری است که آن را به سال ۱۱۰۶ هـ. ق به انجام رسانده که دارای چهار رکن و یازده فصل است:

همای سر خامه بسم الله است	کلید در نامه، بسم الله است
تعالی الله این نامه نامور	ز لطف خدا گشت درج گهر
خدا را هزاران سپاس و ثنا	کزو یافته شمع دانش سنا

رک: فهرست واره کتاب های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۰۷.

۴۳ / الف: منظومه نبوی ﷺ نسب نامه سروده میرزا یوسف (والهی) قمی که از غزل سرایان توانای سده یازدهم هجری به شمار می رفته و تا سال ۱۰۳۲ ه. ق در قید حیات بوده است.

این مثنوی عرفانی سرفصل هایی با عناوین: نعت حضرت نبوی ﷺ، مراتب عشق، تمثیل، حکایت و ... دارد و با این بیت بلند و رنگین در توحید الهی آغاز می شود:

می نهد خامه ام به جای کلاه
بر سر نامه، تاج بسم الله
و با این ابیات پایان می پذیرد:

(والهی) چون تمام شد نامه
خواست نام از برایش، از خامه
کردمش بر جریده ای مرقوم
به نسب نامه ساختم موسوم

رک: الذریعة، ج ۱۹، ص ۳۲۱ و ج ۲۴، ص ۱۴۳.

۴۴ / الف: منظومه نبوی ﷺ نسب نامه، سروده شاعری با تخلص (اقدسی) که به سال ۱۲۵۰ ه. ق انجام پذیرفته است.

سراینده معاصر فتحعلی شاه قاجار بوده و این منظومه حماسی - تاریخی را به نام او سامان داده و تاریخ صدر اسلام را در زمانه رسول گرامی اسلام ﷺ با شیوه ای حماسی بیان کرده است:

منم (اقدسی)، بنده اهل بیت
نسب نامه را رشگ مینو کنم
به کشتی، پناهنده اهل بیت
به طوبی بدین نخل یک رو کنم (!)
ز هجرت، چو این نقش دلخواه رفت
هزار و دو صد سال و پنجاه رفت
رک: الذریعة، ج ۲۴، ص ۱۴۲.

۴۵ / الف: منظومه نبوی ﷺ جامع المعجزات سروده محمد حسن (مسکین) گجراتی
فرزند غلام قادر جلال پوری از شعرای نیمه اول سده چهاردهم هجری است که جامع
المعجزات تألیف محمد واعظ زهادی را از عربی، منظوماً به فارسی ترجمه کرده است.

این مثنوی حماسی در موضوع معجزات و سیرت نبوی ﷺ سامان یافته، و میزان عمر (مسکین) را یکصد سال نگاشته‌اند:

الهی! از نسیم صبح جاوید بخندان غنچه گلزار امید
طراوت بخش از فیض بهارش که باشد سبز بخت آن سبزه زارش
رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۰۳.

۴۶ / الف: منظومه نبوی ﷺ نظم الشمایل ترجمه منظومی است از شمایل النبی ترمذی سروده محمد حسین هروی یا اکبر حافظ محمد بن باقر هروی که در روزگار اکبر شاه (۹۶۳-۱۰۱۴ ه.ق) می‌زیسته است.

وی دوبار به ترجمه فارسی شمایل النبی پرداخته است: بار اول، آن را به نشر نگاشته و نام آن را نثر الخصائل نهاده و به شاهزاده سلیم (نورالدین جهانگیر پادشاه) تقدیم داشته که طبق امارات تاریخی باید آن را پیش از ۹۶۳ ه.ق (سال روی کار آمدن جهانگیر پادشاه) سروده باشد.

بار دوم آن را به نظم ترجمه کرده و آن را به نظم الشمایل موسوم کرده است و کار آن را به سال ۹۷۸ ه.ق به پایان برده و در این باره می‌گوید:

نثر شد چون خصایلش به تمام گشت نثر الخصائل آن را نام ...
گشت نظم الشمایل این را نام سال تاریخش: «یافته اتمام»
(۹۷۸ ه.ق)

آغاز این منظومه نبوی ﷺ با این ابیات زینت یافته است:

أَحْمَدُ لِلَّهِ رَازِقِ الْأَرْزَاقِ رَازِقٌ خَلَقَهُ عَلَى الْإِطْلَاقِ
جَلَّ أَوْصَافُهُ وَأَسْمَاؤُهُ عَمَّ الطَّوْافُ وَ الْآؤُهُ
هر ثنایی که از ازل موجود تا ابد هست و بود و خواهد بود

این منظومه نبوی ﷺ به شرح شمایل النبی ﷺ و ترجمه منظوم شمایل النبی ﷺ نیز موسوم است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۱۶.

۴۷ / الف: مثنوی نبوی ﷺ وصف حضرت پیغمبر ﷺ سروده محمدعلی حزین لاهیجی اصفهانی از شعرای نامدار سده یازدهم هجری در ستایش جمال صوری و معنوی حضرت رسول اکرم ﷺ.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۲۸.

۴۸ / الف: منظومه نبوی ﷺ وفات نامه، سروده میرزا جان بیگ سامی بدخشانی از دوستان ذوالفقار الدوله. وی از شاعران سده دوازدهم هجری است و سرگذشت پیامبر رحمت حضرت ختمی مرتبت ﷺ را در این منظومه به روایت نهشته است: فخر عالم، سید الکونین و آنکه آمد ذات پاکش

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۲۸.

۴۹ / الف: مثنوی حماسی یک حکایت که سراینده آن معلوم نیست و در این منظومه نبوی ﷺ داستانی از پیامبر رحمت ﷺ به تصویر کشیده شده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۳۴.

۵۰ / الف: منظومه نبوی ﷺ پیغامبر نامه از ملا مسیحا پانی پتی که آن را به سال ۱۰۵۰ ه. ق سروده و به ماجرای سه غزوه از غزوات حضرت رسول اکرم ﷺ پرداخته است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۶۵.

ب: منابعی که قسمتی از موضوعات آن‌ها به رسول گرامی اسلام ﷺ اختصاص یافته و گاه به نظم و نثر نگاشته شده‌اند و به سایر ذوات مقدس معصومین علیهم السلام نیز پرداخته‌اند.

این منابع عبارت‌اند از:

۱ / ب: منظومه ولایی اخبار نامه از شاعری با تخلص (صادق) که بافتی حماسی دارد و به پیروی از شاهنامه حکیم طوس سروده شده و به تاریخ زندگی پیامبر گرامی اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام اختصاص یافته است. این مثنوی دینی به سال ۱۲۶۷ ه. ق در

تبریز به چاپ رسیده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۴۲.

۲ / ب: منظومه دینی و حماسی افتخار نامه حیدری سروده افتخار العلما مصطفی فرزند محمدحسن آشتیانی متخلص به (افتخار) و (صهبا) که در سال ۱۳۲۷ ه. ق به فیض شهادت نایل آمده. این منظومه به مثنوی افتخار نیز موسوم است و در ۱۳۱۰ ه. ق به صورت سنگی به چاپ رسیده است. در این منظومه، تاریخ زندگی حضرت رسول اکرم ﷺ و جنگ‌های حضرت علیؓ به تصویر کشیده شده است.

رک: فهرست کتاب‌های چاپی و فارسی، خان بابا مشار، ج ۱، ص ۴۲۵.

۳ / ب: در کتاب امین الانبیا تألیف رضاخان زندگی نامه حضرت رسول ﷺ و خاندان و یاران آن بزرگوار به نثر و نظم آمده است و با این دو بیت آغاز می‌شود:

به نام خداوند عرش مجید به هر بنده، اقرب ز حبل الورد
ز عرش برین تا ثری نژند ز قعر زمین تا به عرش بلند

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۵۱.

۴ / ب: منظومه دینی انبیا نامه، سروده ابواسحاق ابراهیم عیانی شبستری گویا از شعرای سده هفتم هجری است.

وی که ظاهراً در روزگار غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ ه. ق) می‌زیسته این مثنوی آیینی را در تاریخ پیامبران پیش از اسلام و پیامبر اسلام به روش شاهنامه حکیم فردوسی سروده است.

رک: الذریعة، ج ۹، ص ۵۰۶؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۵۲.

۵ / ب: منظومه تاریخی انبیا نامه یا قصص الانبیاء ﷺ پیرامون سرگذشت پیامبران گذشته و حضرت ختمی مرتبت ﷺ از سراینده نامعلومی است که در سده دهم می‌زیسته است. آغاز:

الهی! به دل کامم از خامه ده نوای دل انبیا نامه ده

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۵۲.

۶ / ب: منظومه حماسی - دینی **بهجة المباهج** که سراینده ناشناخته آن خلاصه متن تاریخ حسن بیهقی سبزواری شیعی را در سده هشتم هجری پیرامون احوال و معجزات پیامبر اکرم ﷺ و خاندان نبوی ﷺ به نظم کشیده است. ابیات آغازین این منظومه:

الهی! از دل من بند بردار مرا در بند چون و چند مگذار

الهی! ساز آسان مشکلم را نما راهی به ملک جان، دلم را

مورخان و تذکره نگاران از این اثر منظوم آیینی با عناوین **بهجة المباهج فی تلخیص مباهج المهج** و کتاب معجزات و برگزیده مباهج المهج و مناهج المنهج نیز یاد کرده‌اند.

رک: الذریعة، ج ۳، ص ۱۶۳؛ فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۶۳.

۷ / الف: منظومه تاریخ محمدی که به مثنوی تاریخ محمدی و تاریخ دوازده امام ﷺ و تاریخ رشیدی نیز موسوم است، سراینده آن معلوم نیست و احتمال می‌دهند که حسن کاشی باشد که پس از یک بیماری دوسه ماهه در شهرهای واسط و حله و بغداد از ماه رمضان سال ۷۰۸ هـ. ق در سن شصت سالگی به سرودن آن پرداخته و آن را به نام جهان محمد الجایتو سامان داده است.

در این منظومه تاریخ زندگی چهارده معصوم ﷺ آمده و در «پیشباز سخن» تاریخ پیامبر گرامی اسلام ﷺ، پدران، همسران، فرزندان آن حضرت، معراج نبوی ﷺ و معجزات آن بزرگوار را به نظم کشیده است:

آغاز مصطفی است اول شاهنشاه انبیای مرسل

تاریخ نخست ازو کنم یاد کاؤل ز محمدست بنیاد

با نام خدا ردیف، نامش طاووس ملایکه، غلامش

کرده ست خطابش ایزد پاک: «لولاک لما خلقت الافلاک»

نآمده او به سوی عالم نورش به بهشت دیده آدم

اوصاف وی از بیان برون‌ست از انجم آسمان فزون‌ست
تاریخ ولادتش بگویم آن‌گه سوی نام‌هاش پیویم
اسماش تمام بر شمارم بر صفحه جان و دل نگارم
و با این بیت، این بخش از کتاب پایان یافته است:

در خانه خود شده‌ست مدفون از حکم خدای حی بی چون
این منظومه به سال ۱۳۷۷ ه. ش به کوشش آقای رسول جعفریان توسط کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران به چاپ رسیده است. برای اطلاع از سایر نسخه‌ها مراجعه کنید به فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۷۴.
۸ / ب: منظومه محمدی یا تاریخ دوازده امام علیهم‌السلام سراینده آن نامعلوم است. در این منظومه میلاد و مرگ و نام و نژاد و زاد و مزار پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه اطهار علیهم‌السلام به رشته نظم کشیده شده است:

آغاز سخن به نام یزدان روزی ده انیس و خالق جان ...
چون ساختی آن زمان تمامش تاریخ محمدی به نامش
رک: الذریعة، ج ۱۹، ص ۱۳۳؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۵۷۴.
۹ / ب: منظومه جامع البحور که سراینده آن مشخص نیست. این منظومه که دارای ۳۶۰۰ بیت است در سال ۱۲۲۵ ه. ق سروده شده و سراینده، تاریخ پیامبران را جدا از هم و در بحور عروضی مختلف سروده و با نعت رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آغاز کرده و در ادامه آن به ستایش اکبر شاه دوم پرداخته است. بخشی که اختصاص به نبی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دارد گسترده‌تر از بخش‌های دیگر این منظومه است.
رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۰۲.

۱۰ / ب: منظومه جوامع المعجزات سروده عوض بیگ از شعرای سده دوازدهم هجری است برخی از تذکره نگاران از وی به عنوان عوض بیگ بن احمد بیگ بن ملا قربان بیگ یاد کرده‌اند که از سه تخلص شعری بهره می‌گرفته است: «عیوض»، «عیوضا»

و «عیوضی». ولی به نظر می‌رسد که تخلص اصلی وی همان «عیوض» بوده و هنگامی که خود را در شعر مورد خطاب قرار می‌داده طبعاً به «عیوضا» و «عیوضی» تغییر می‌یافته است.

این منظومه که در ماه صفر سال ۱۱۹۷ ه. ق به پایان رسیده، پس از حمد ذات مقدس ربوبی، به بیان معراج حضرت خاتم الانبیا محمد مصطفی ﷺ پرداخته و پس از آن از خلافت بلا فصل امام امیرالمؤمنین علی با استناد به براهین عقلی و ادله نقلی، و معجزات حسینی در سه بخش به نقل از خلفا و راویان دیگر سخن می‌گوید.

از این مثنوی ولایی به نقل دو بیت بسنده می‌کنیم:

«جامع المعجز» نهادم نام او اندر آن ساعت که شد انجام او
یا الهی! از طفیل آن رسول با چنین جرمی، «عوض» را کن قبول
رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۰۳.

۱۱ / ب: منظومه جنگ نامه سروده میرزا محمدی «جرس» است که در حاشیه دیوان مرثی سروده میرزا عبدالجواد (جودی) آمده و در سال ۱۳۰۲ ه. ق به صورت چاپ سنگی، منتشر شده است.

رک: الذریعة، ج ۵، ص ۱۶۶؛ فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، ج ۲، ص ۱۵۹۴.

۱۲ / ب: منظومه جنگ نامه سروده شاعری با تخلص آصفی که در روزگار شاه عالم (!) می‌زیسته و جنگ‌های پیامبر اکرم ﷺ تا فتوحات خلیفه دوم را به نظم کشیده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۰۹.

۱۳ / ب: منظومه جنگ نامه سروده احمدخان صوفی که به جنگ‌های صدر اسلام از زمانه پیامبر اکرم ﷺ تا روزگار خلیفه دوم پرداخته است. از این منظومه آیینی به سال ۱۲۹۹ ه. ق در لکهنو واقع در هند چاپ سنگی به عمل آمده است.

- رک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، خان بابا مشار، ج ۲، ص ۱۵۹۴.
- ۱۴ / ب: منظومه حماسی جنگ نامه سروده طوفان هزار جریبی (متوفای ۱۱۹۰ هـ. ق) که جنگ خیبر در زمانه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را به روایت نشسته است. از این منظومه دینی با عنوان: مثنوی جنگنامه نیز یاد کرده‌اند.
- رک: الذریعة، ج ۱۹، ص ۱۵۱.
- ۱۵ / ب: مثنوی حماسی که سراینده آن معلوم نیست و به غزوات حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و جنگ‌های خلفای اول و دوم اختصاص یافته است.
- رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۰۹.
- ۱۶ / ب: مثنوی حماسی جنگ نامه حضرت علی علیه السلام که گویا بخشی از یک حماسه عظیم دینی است و نام سراینده آن نامعلوم است. در این منظومه حماسی، ماجرای بازگشت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از جنگ «بنی قریظه» و آواره شدن سپاهیان اسلام در بیابان و شتافتن امیر مؤمنان علی علیه السلام به یاری آنان به رشته نظم کشیده شده، و با این بیت آغاز می‌شود:
- کنون ای خردمند فرخ روان شنو تا بگویم یکی داستان
- رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۱۰.
- ۱۷ / ب: منظومه ولایی جواهر الولایه، از محمدباقر (واصف) سلماسی که به سال ۱۲۹۳ هـ. ق در معجزات و سوگواری پیامبر اسلام و خاندان نبوی صلی الله علیه و آله به زبان فارسی و ترکی سروده شده است و با این بیت آغاز می‌گردد:
- خدا راست حمد و پسندیدگی جز او را نشاید پرستندگی
- رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۱۳.
- ۱۸ / ب: منظومه ماتمی جودی، سروده عبدالجواد (جودی) خراسانی متوفای ۱۳۰۲ هـ. ق است در سوک حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام.
- مرحوم خان بابا مشار نشانی ۱۵ چاپ از دیوان جودی خراسانی را نشان داده است.

رک: فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۲، ص ۲۲۸۲؛ الذریعة، ج ۵، ص ۲۸۶.
 ۱۹ / ب: منظومه ولایی حدیث کسا، سروده میرزا علی خان (خاموش) یزدی از
 شعرای سده سیزدهم هجری است که درباره پنج تن آل عبا علیهم السلام سامان یافته است. این
 مثنوی با این بیت شروع می‌شود:

باز طبعم بردباری می‌کند بهر یاری، بیقراری می‌کند!
 از این مثنوی ولایی با عنوان: حدیث کسای منظوم نیز یاد شده است. ظاهراً ترجمه
 منظومی است از حدیث کسا.

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۱۵.
 ۲۰ / ب: حلیه رسالت مآب یا حلیه مبارک از محمدباقر فرزند شرف‌الدین است که به
 سال ۱۰۶۸ ه. ق آن را پدید آورده است.

این اثر که از نثر و نظم هر دو سود جسته، سربندهایی دارد به نام «لمعه» برای
 نمونه: لمعه تحقیق در قامت ایشان، تحقیق در جسد او، عرق بدن او، چشم او و
 در این اثر که اختصاص به وجود مقدس نبوی ﷺ دارد، با ابیات بلند و رنگینی
 زینت یافته و از نثر نسبتاً جالبی نیز برخوردار است. برای مثال در توصیف چشمان
 آن بزرگوار آورده است:

به سان سرمه، سیه کرده خانه مردم دو چشم تو که سیاهند سرمه ناکرده

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۲۱ و ۱۶۲۲.

۲۱ / ب: حلیه مبارک یا شمایل النبی از تتوی سندی و نیز احتمال می‌دهند شاید از
 محمدهاشم فرزند عبدالغفور (۱۱۰۴ - ۱۱۷۴ ه. ق) باشد. به هر حال در انجامه اثر نام
 محمدهاشم تتوی آمده است.

این اثر که نثر آمیخته به نظم است جمال صوری حضرت محمد خاتم پیامبران ﷺ
 را وصف می‌کند و پس از توصیف جمال آن حضرت، به وصف بدن، موی، جبین،
 ابرو، رگ میان دو ابرو، چشمان، مژگان، بینی آن وجود نازنین پرداخته ولی از لباس و

پوشاک آن حضرت سخنی به میان نیاورده است.

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۲۲.

۲۲ / ب: منظومه حماسی خداوند نامه، سروده فتحعلی خان صبای کاشانی (متوفای ۱۲۳۸ ه. ق) است که از مجددان سبک کهن شعر فارسی به شمار می‌رود. خداوند نامه او یک منظومه حماسی آیینی است در تاریخ پیامبر اسلام ﷺ و جنگ‌های حضرت علی علیه السلام تا داستان لیلۃ الهَریر، که بالغ بر سی هزار بیت دارد و بنا به نوشته مؤلف الذریعة، صبای کاشانی آن را در مدت سه سال سروده است. نمونه‌ای از ابیات خداوند نامه:

به نام خداوند بینش نگار خرد آفرین، آفرینش نگار ...

در آن قیرگون شب، ز مردان کار به سی و سه آمد شمار هزار

رک: الذریعة، ج ۷، ص ۱۴۲؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۳۴.

۲۳ / ب: منظومه ولایی روضة المؤمنین یا چهارده گنج، سروده زین العابدین (عابد اصفهانی) (متوفای ۱۲۲۹ ه. ق) در مناقب و مراثی چهارده معصوم علیه السلام حاوی حدود سه هزار بیت در قالب مثنوی که سرآغاز آن به ستایش ذات الهی و توصیف فضایل نبوی ﷺ اختصاص یافته است، و با این بیت شروع می‌شود:

به نام خداوند جان جهان کز و رنگ هستی جهان دید و جان

رک: الذریعة، ج ۹، دیوان عابد اصفهانی، ص ۱۶۶۲، ج ۵؛ چهارده گنج، ص ۳۱۲.

۲۴ / ب: منظومه سلک سخن، سروده سید محمد عبدالقادر از شعرای سده چهاردهم هجری است. در این منظومه پس از مناجات با ذات مقدس کبریایی، ابیاتی در «خطاب به دل» دارد و بعد به بیان دلایل هستی، به نعت و معراج نبوی ﷺ و فضایل یاران حضرت پرداخته و پس از ستایش نواب یاسین محمدخان و پسرانش سخن به میان آورده و انجامه منظومه را به معجزات نبوی ﷺ اختصاص داده است.

این منظومه که در سال ۱۳۱۰ ه. ق به صورت سنگی به چاپ رسیده با این بیت

آغاز می‌شود:

خداوندا! به تحسین کلامم بده تمکین جاه و احترامم

رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۸۹.

۲۵ / ب: مثنوی آیینی سیرت مصطفی یا سیرت صدر عالم سروده یکی از شعرای سده هشتم با تخلص (غازی).

در این منظومه از آفرینش نور محمدی ﷺ و انتقال آن نور از پشت پدر به رحم مادر و قصه بی‌بی‌آمه (مادر) و حلیمه خاتون (دایه آن حضرت) گرفته تا حکایت بحیرای راهب، فرستادن حضرت خدیجه ﷺ حضرت پیامبر ﷺ را برای تجارت به شام، ازدواج آن حضرت با حضرت خدیجه ﷺ، بعثت، نزول وحی، غزوات و رحلت نبوی ﷺ، سخن رفته است و در سرآغاز منظومه پس از حمد و ستایش الهی و نعت رسول گرامی اسلام ﷺ از مناقب خلیفه اول و سوم و فضایل امیرمؤمنان علی، امام حسن و امام حسین ﷺ غافل نمانده است:

به نام خدایی که در هیچ جای نبود و نباشد به جز وی، خدای
خدایی که جز وی خداوند نیست خدا نیست کش هیچ پیوند نیست ...
اگر ایزدم دل‌نوازی کنند در این نظم، ارشاد (غازی) کند
مگر زان نظر (غازی) جزم کار ز دوزخ نجاتش دهد کردگار ...
به عشق از خرد پروری گوش کن که (غازی) هم از عشق گفت این سخن
رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۶۹۳.

۲۶ / ب: منظومه شمس الضحی سروده میرشمس‌الدین (فقیر) دهلوی (۱۱۱۵ - ۱۱۸۳ ه.ق) که در اوایل حال (مفتون) تخلص می‌کرده است. پدراش سنی ولی خود او شیعه بوده. این مثنوی در امامت و فضایل و معجزات و تاریخ چهارده معصوم ﷺ است:

لِلَّهِ الْحَمْدُ کاین دُرّ منظوم که به شمس الضحی شده موسوم

- رک: الذریعة، ۲۲۳/۱۴، که دوبار آمده، همان جا ۲۲۶/۱۹ «مثنوی»؛ پاکستان و هند، ۵۴/۵؛ گلچین معانی، حماسه‌های دینی. آستان قدس رضوی ۳۱۹/۷.
- ۲۷ / ب: منظومه ضیاء المؤمنین، سروده خان نیشابوری به سال ۱۱۹۵ هـ. ق از آفرینش نور محمدی ﷺ تا زایش پیامبر اکرم ﷺ و زندگی نامه آن حضرت و ولادت حضرت فاطمه علیها السلام و در پایان از ظهور امام دوازدهم (عج) سخن رفته است:
- ابتدا می‌کنم به بسم‌الله بعد از آن، لا اله الا الله
حی و قیوم، ذوالجلال و کریم قادر و صانع و غفور و رحیم
- رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۱۵.
- ۲۸ / ب: منظومه فتح الفرائض و الدرر سروده و نگاشته محمد عیسی با تخلص (فتحی) به نام ظل السلطان.
- رک: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۲۶.
- ۲۹ / ب: منظومه کتیب معجزات سروده حیرتی تونی مروی که به سال ۹۶۱ یا ۹۶۲ هـ. ق به دست راهزنان به قتل رسیده است. این منظومه به دستور شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴) در معجزات پیامبر اکرم و امیرمؤمنان علی علیهما السلام بر وزن خسرو و شیرین در برابر شاهنامه فردوسی به شیوه حماسی سروده شده است. سال نگارش این منظومه حماسی را می‌توان از حروف کتیب معجزات استخراج کرد (۹۵۳):
- من از اعجاز این ابیات فاخر کتیب معجزات آمد به خاطر
ازین معنی دل من فیض یابست که هم تاریخ و هم نام کتابست
- حماسه سرایی، دکتر صفا، ص ۳۵۵، ۳۵۶؛ نفیسی ۴۶۵؛ فرهنگ سخنوران ۱۷۹.
- ۳۰ / ب: منظومه کنز المعجزات ناصری سروده میرزا علی خان (مشتاقی) نایینی در سال ۱۲۶۸ هـ. ق این مثنوی حماسی - دینی با گزارش حدیث فقر و معراج آغاز و با معجزات پیامبر و ائمه اطهار علیهم السلام پایان می‌یابد. این منظومه در سال ۱۳۱۴ هـ. ق در تهران در ۴۶۶ ص چاپ شده است.

رک: فهرست خان بابا مشار، ۴/۱۵۳؛ الذریعة، ۱۸/۱۶۷؛ آستان قدس رضوی
۲۳۵/۳.

۳۱ / ب: منظومه مجمع البحرين، سروده اسیری به سال ۹۱۳ ه. ق. در این منظومه حماسی جنگ‌های رسول گرامی اسلام ﷺ و حضرت امیر مؤمنان علیؑ در ۱۱۴۰ بیت به تصویر کشیده شده است:

خدا را به بخشیدنم رای شد که تاریخ این نامه «بخشای» شد
که معادی عدد حروف ابجدی «بخشای» سال ۹۱۳ ه. ق می‌گردد که سال سروده شدن این منظومه حماسی است.

اگر اسیری در ۵۰ سالگی توفیق آفرینش این منظومه حماسی - دینی را یافته باشد:
چو شد پیک عمرم ز پیری زبون قدم نا نهاده ز پَنجَه برون
علی القاعده باید پیرامون ۸۶۳ ه. ق به دنیا آمده باشد.
رک: فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ۷/۳۱۳، مجلس شورای اسلامی
۸/۳۹۷؛ الذریعة، ۱۹/۲۸۲؛ فرهنگ سخنوران ۴۲.

۳۲ / ب: مثنوی حماسی - دینی مجمع العشاق از شاعری با تخلص (رونق). در این منظومه حماسی به سرگذشت پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام پرداخته شده است:

خامه پا بنهاد در امری عظیم گفت: بسم الله الرحمن رحیم
می‌نویسد مجمع العشاق را تا ز عشقش پر کند ایام را
رک: الذریعة، ۱۹/۲۸۳؛ فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۵۶ و ۱۷۵۷.

۳۳ / ب: مثنوی مصباح الدجی فی احوال المصطفی ﷺ، سروده خواجه حافظ محمد یحیی (رفیقی) کشمیری.

رک: فهرست واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۷۲.

۳۴ / ب: منظومه حماسی - دینی مظفر نامه یا سبع المثنی یا سبعة أبخر (هفت دریا)، سروده محمد ابراهیم (ساغر) اصفهانی به سال ۱۲۹۴ ه. ق در ۱۴ دفتر و هر دفتر

پیرامون یک تن از چهارده معصوم علیهم‌السلام. دفتر یکم این منظومه حماسی در بحر «تقارب» سروده شده و ۱۱۰ معجزه از معجزات رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم را به رشته نظم کشیده و کار این دفتر را به سال ۱۲۹۰ به پایان برده است.

رک: الذریعة ۴۱۵/۹؛ دیوان ساغر اصفهانی، همان جا ۱۶۵/۲۱؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۷۵.

۳۵ / ب: منظومه معراج نامه سروده مداح خوانساری به لهجه لری و خوانساری در سده ۱۳ ه. ق.

رک: الذریعة ۲۳۶/۲۱؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۳.
۳۶ / ب: منظومه معراج نامه سروده اعظم بیجاپوری که تا سال ۱۱۰۵ ه. ق در قید حیات بوده است. بیت آغازین آن:

به نام آن که وهاب و کریم است رؤف و ربّ و رحمان و رحیم است

رک: الذریعة، ۲۳۶/۲۱؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۷۸۲.

۳۷ / ب: مثنوی نظم حدیث کسا سروده حکیم رضاقلی نوری (مشرق) مازندرانی به سال ۱۲۰۴ ه. ق که دارای ۱۱۹۸ بیت است.

رک: الذریعة، ۱۰۴۸/۹، همان جا ۲۰۷/۲۴؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۱۵ و ۱۸۱۶.

ضمناً منظومه دیگری نیز با همین عنوان، سروده فایز شوشتری (۱۲۷۷ ه. ق) در دست است که با این بیت آغاز می‌شود:

غذای روح اگر طالبی ز صدق و صفا به روح سینه نما ثبت این حدیث کسا

رک: الذریعة، ۸۰۵/۹، همان جا ۲۰۶/۲۴؛ فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۳، ص ۱۸۱۵.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

صحیفه سجادیه

«ا.آ»

۱- آتشکده آذر، لطفعلی بیگ آذریبگدلی، باتصحیح و تعلیقات دکتر سیدحسن سادات ناصری، و

نیز چاپ دکتر شهیدی و نسخه مصحح میرهاشم محدث، تهران.

۲- اشعار حکیم کسایی مروزی، به تصحیح دکتر مهدی درخشان، انتشارات دانشگاه تهران،

۱۳۶۴.

۳- ادبیات معاصر، تألیف رشید یاسمی، تهران، ۱۳۱۶.

۴- از سعدی تا جامی، ادوارد براون، ترجمه علی اصغر حکمت، چاپ دهم، ۱۳۳۹.

«پ»

۵- پیشاهنگان شعر فارسی، دبیر سیاقی، چاپ اول، تهران.

«ت»

۶- تاریخ ادبیات ایران، ادوارد براون، ترجمه علی باشا صالح، علی اصغر حکمت و رشید یاسمی،

چاپ اول.

- ۷- تاریخ ادبیات ایران، استاد جلال الدین همائی، تهران، ۱۳۴۰.
- ۸- تاریخ ادبیات ایران، دکتر رضازاده شفق، تهران، ۱۳۱۳.
- ۹- تاریخ ادبیات ایران، هرمان اته، ترجمه دکتر رضازاده شفق، تهران، ۱۳۳۷.
- ۱۰- تاریخ ادبیات ایران، دکتر ذبیح الله صفا، ج ۱ و ۲، چاپ اول.
- ۱۱- تاریخ بیهقی، به تصحیح دکتر خطیب رهبر، چاپ اول.
- ۱۲- تاریخ کامل ایران، دکتر عبدالله رازی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۱۳- تاریخ محمدی، شیخ حسن کاشی، به کوشش رسول جعفریان، قم، ۱۳۷۷.
- ۱۴- تحفه سامی، سام میرزای صفوی، تهران، ۱۳۱۴.
- ۱۵- تذکرة الشعراء، دولتشاه سمرقندی، به تصحیح محمدعباسی، تهران، ۱۳۳۷.
- ۱۶- تذکرة پیمانه، احمد گلچین معانی، انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۵۹.
- ۱۷- تذکرة سخنوران قم، محمدعلی مجاهدی، قم، انتشارات حضور، چاپ اول.
- ۱۸- تذکرة میخانه، ملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی، به تصحیح احمد گلچین معانی، تهران، ۱۳۴۰.

- ۱۹- تذکرة شعرای یزد، تألیف عباس فتوحی یزدی، تهران، ۱۳۶۶.

«ح»

- ۲۰- حافظ شیرین سخن، دکتر محمد معین، تهران، چاپ اول.

«د»

- ۲۱- در محفل روحانیان، محمدعلی مجاهدی، قم، چاپ اول.
- ۲۲- دویست سخنور، علی نظمی تبریزی، تبریز، چاپ اول.
- ۲۳- دیوان ابوالحسن فراهانی، به اهتمام رضا عبداللهی، تهران، ۱۳۶۳.
- ۲۴- دیوان ابوطالب کلیم کاشانی، به تصحیح پرتو بیضائی، تهران، چاپ اول.
- ۲۵- دیوان ادیب صابر ترمند، به تصحیح استاد محمدعلی ناصح، تهران، ۱۳۶۲.
- ۲۶- دیوان استاد عنصری بلخی، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۴۲.
- ۲۷- دیوان اشعار ابن یمین فریومدی، به اهتمام حسینعلی باستانی راد، تهران، ۱۳۴۴.

- ۲۸- دیوان اشعار بابافغانی شیرازی، به اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران، ۱۳۵۳.
- ۲۹- دیوان اشعار ناصر خسرو قبادیانی، به تصحیح سید نصرالله تقوی، تهران، ۱۳۳۹.
- ۳۰- دیوان انوری، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران، ۱۳۶۴.
- ۳۱- دیوان اوحدی مراغه‌ای، به تصحیح امیراحمد اشرفی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۳۲- دیوان جمال الدین محمد عبدالرزاق اصفهانی، به تصحیح وحید دستگردی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۳۳- دیوان جویای تبریزی، به کوشش پرویز عباسی داکانی، تهران، ۱۳۷۸.
- ۳۴- دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، با مقابله و تصحیح مجدد محمدعلی مجاهدی، قم، ۱۳۸۷.
- ۳۵- دیوان حزین لاهیجی، به تصحیح ذبیح الله صاحبکار، تهران، ۱۳۷۴.
- ۳۶- دیوان حکیم قآنی شیرازی، به تصحیح ناصر هیری، تهران، چاپ ۱۳۶۳.
- ۳۷- دیوان خاقانی شروانی، به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران، ۱۳۵۷.
- ۳۸- دیوان دآوری شیرازی، به اهتمام دکتر نورانی وصال، چاپ اول، ۱۳۷۰.
- ۳۹- دیوان دقیقی، به تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۴۲.
- ۴۰- دیوان سنایی غزنوی، به اهتمام مدرس رضوی، تهران، چاپ اول.
- ۴۱- دیوان سید حسن غزنوی، به تصحیح سید محمدتقی مدرس رضوی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۴۲- دیوان شاپور تهرانی، به تصحیح دکتر یحیی کارگر، ۱۳۸۲.
- ۴۳- دیوان شیخ کمال خجندی، به اهتمام ایرج گل سرخی، تهران، ۱۳۷۴.
- ۴۴- دیوان صائب تبریزی، به تصحیح محمد قهرمان، تهران، چاپ اول.
- ۴۵- دیوان صابر همدانی، تهران، چاپ اول.
- ۴۶- دیوان طبیب اصفهانی، به تصحیح و خوشنویسی حسین مظلوم (کی فر)، تهران، ۱۳۴۷.
- ۴۷- دیوان عاشق اصفهانی، تهران، چاپ اول.
- ۴۸- دیوان عصمت بخارایی، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۶.
- ۴۹- دیوان عطار، به اهتمام تقی تفضلی، تهران، ۱۳۶۶.
- ۵۰- دیوان علامه محمد حسن فیض کاشانی، به تصحیح مصطفی فیضی، تهران، ۱۳۷۱.

- ۵۱- دیوان غالب دهلوی، تهران، چاپ اول.
- ۵۲- دیوان فارسی فضولی، به تصحیح حسیبه مازی اوغلی، چاپ اول.
- ۵۳- دیوان فدایی مازندرانی، به تصحیح فریدون اکبر شلدراه‌ای، تهران، ۱۳۷۷.
- ۵۴- دیوان فیاض لاهیجی، به تصحیح پروین پریشان زاده، تهران، ۱۳۶۹.
- ۵۵- دیوان فیضی، با تصحیح ای - دی - ارشد ۲ با مقابله حسین آهی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۵۶- دیوان کامل امیر خسرو دهلوی، به تصحیح سعید نفیسی و اهتمام م. درویش، تهران، ۱۳۶۱.
- ۵۷- دیوان کامل خواجوی کرمانی، با مقدمه مهدی افشار، تهران، چاپ اول.
- ۵۸- دیوان کامل وحشی باقی، ویراسته حسین نخعی، تهران، ۱۳۵۳.
- ۵۹- دیوان کمال الدین اسماعیل اصفهانی، به اهتمام حسین بحر العلومی، تهران، چاپ اول.
- ۶۰- دیوان مخفی، زیب النساء بیگم، به کوشش احمد کرمی، تهران، ۱۳۶۲.
- ۶۱- دیوان مخلص کاشانی، با تصحیح حسن عاطفی، تهران، ۱۳۷۹.
- ۶۲- دیوان محمد بن حسام خوشفقی، به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک، مشهد، ۱۳۶۶.
- ۶۳- دیوان ملا محمد رفیع واعظ قزوینی، به کوشش دکتر سید حسن سادات ناصری، تهران، ۱۳۵۹.
- ۶۴- دیوان ملک الشعراء فتحعلی خان صبا، به تصحیح محمدعلی نجاتی، تهران ۱۳۴۱.
- ۶۵- دیوان منوچهری دامغانی، به اهتمام محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۵۶.
- ۶۶- دیوان مولانا محتشم کاشانی، به کوشش مهرعلی گرگانی، تهران، چاپ اول.
- ۶۷- دیوان میر سید علی مشتاق، تهران، چاپ اول.
- ۶۸- دیوان ناظم هروی، به تصحیح محمد قهرمان، مشهد، ۱۳۷۴.
- ۶۹- دیوان نظام الدین محمود قمری، به اهتمام تقی بینش، مشهد ۱۳۶۳.
- ۷۰- دیوان نظیری نیشابوری، به تصحیح دکتر مظاهر مصفا، تهران، ۱۳۴۰.

«ر»

۷۱- روز روشن، محمد مظفر حسین (صبا)، تهران، ۱۳۴۳.

۷۲- ریاض العارفين، رضاقلی خان هدایت، به تصحیح مهرعلی گرگانی، تهران، ۱۳۴۴.

۷۳- ریحانة الادب، محمدعلی مدرس تبریزی، تهران، چاپ اول.

«س»

۷۴- سخنوران نامی معاصر، سیدمحمدباقر برقی، قم، چاپ اول، دوره ۶ جلدی.

۷۵- سخن و سخنوران، استاد بدیع الزمان فروزانفر، تهران، ۱۳۵۰.

۷۶- سیری در تاریخ زندگی و برگزیده اشعار نظامی گنجوی، محمدعلی مجاهدی، قم، ۱۳۸۳.

۷۷- سیری در تاریخ زندگی و برگزیده غزلیات حافظ، محمدعلی مجاهدی، قم، ۱۳۸۳.

«ش»

۷۸- شاهنامه، حکیم ابوالقاسم فردوس، به تصحیح مولوی محمدسعید رامپوری، تهران، ۱۳۴۵.

۷۹- شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان، به تصحیح محمود مدبری، چاپ اول، تهران.

«ف»

۸۰- فغان دل، مجموعه اشعار حسینعلی بیگ شرر بیگدلی قمی، محمدعلی مجاهدی، قم، چاپ اول، ۱۳۴۹.

«ک»

۸۱- کاروان هند، احمد گلیچین معانی، مشهد، ۱۳۶۹.

۸۲- کلیات ابوالمعالی میرزا عبدالقادر دهلوی (بیدل)، چاپ هند، ۱۳۴۲.

۸۳- کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری، به اهتمام احمد سروش، تهران، ۱۳۴۳.

۸۴- کلیات اشعار و آثار فارسی شیخ بهائی، چاپ اول، تهران.

۸۵- کلیات اشعار مولانا اهللی شیرازی، به کوشش حامد ربانی، تهران، ۱۳۴۶.

۸۶- کلیات دیوان نشاط اصفهانی، تهران، چاپ اول.

۸۷- کلیات سعدی، محمدعلی فروغی، تهران، چاپ اول.

۸۸- کلیات سلمان سلمان ساوجی، به تصحیح دکتر عباسعلی وفایی، تهران، ۱۳۷۶.

۸۹- کلیات قاسم انوار، به اهتمام سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۷.

۹۰- کلیات نجیب کاشی، به تصحیح اصغر دادبه و مهدی صدری، تهران، ۱۳۸۲.

«گ»

۹۱- گنج سخن، دکتر ذبیح الله صفا، تهران، چاپ اول.

۹۲- گنجینه الاسرار عمان سامانی به انضمام غزلیات وحدت کرمانشاهی، به تصحیح محمدعلی مجاهدی، قم، ۱۳۴۵.

۹۳- گنجینه دیوان نشاط اصفهانی، به تصحیح دکتر حسین نخعی، تهران، ۱۳۶۲.

«ل»

۹۴- لباب الالباب، به تصحیح سعید نفیسی، تهران، چاپ اول.

۹۵- لغت نامه دهخدا، تهران، چاپ مجلس، مجلدات مختلف.

«م»

۹۶- مآثر رحیمی، ملاعبدالباقی نهاوندی، ج ۳.

۹۷- مثنوی طاقدیس، آخوند ملااحمد نراقی، به تصحیح علی افراسیانی، قم، ۱۳۸۱.

۹۸- مثنوی معنوی، جلال الدین مولوی بلخی، به تصحیح دکتر محمد استعلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.

۹۹- مجالس المؤمنین، قاضی نورالله شوشتری، تهران، ۱۳۷۶.

۱۰۰- مجالس النفائس، امیرنظام شیرنوازی، ترجمه حکیم شاه محمد قزوینی.

۱۰۱- مجله سخن، دوره ششم، شماره (۱).

۱۰۲- مجمع الفصحا، رضا قلی خان هدایت، به تصحیح دکتر مظاهر مصفا، تهران، ۱۳۳۶.

۱۰۳- مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز، شیخ محمد لاهیجی، تهران، چاپ اول.

۱۰۴- مفاتیح التواریخ، ملاعبدالقادر بدائونی، ج ۳، تهران، چاپ اول.

۱۰۵- منظومه خسرو و شیرین، با تصحیح وحید دستگردی، به کوشش دکتر حمیدیان، تهران، ۱۳۷۶.

۱۰۶- منظومه لیلی و مجنون، با تصحیح وحید دستگردی، به کوشش دکتر حمیدیان، تهران، ۱۳۷۶.

۱۰۷- میخانه، ملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی، به تصحیح احمدگلچین معانی، تهران، ۱۳۴۰.

«ن»

۱۰۸- التَّقْصُص، شیخ نصیرالدین ابوالرشید رازی، به تصحیح میرجلال محدّث ارموی، تهران، چاپ اول.

۱۰۹- نعت حضرت رسول اکرم ﷺ در شعر فارسی، سیّد ضیاء الدین دهشیری، با مقدمه جلال الدین همایی، تهران، ۱۳۴۸.

«ه»

۱۱۰- هفت دیوان محتشم کاشانی، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی و مهدی صدری، تهران، ۱۳۸۰.

«ی»

۱۱۱- یتیمۃ الدهر، ثعالبی، چاپ دمشق، ج ۴.

* * *